

“ДНІПРОСОЮЗ” НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ІСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1918 РІК)

У статті висвітлено маловідому сторінку історії української кооперації, а саме: діяльність одного з найпотужніших центрів української національної кооперації – Дніпровського союзу споживчих товариств (“Дніпросоюзу”). Досліджено організаційну структуру цього кооперативного об’єднання, його економічну діяльність та культурно-політичні впливи на життя українського суспільства.

Ключові слова: “Дніпросоюз”, кооперація, українська споживча кооперація, економічна діяльність.

Sova A.

“DNIPROSOYUZ” BEFORE AND DURING THE PERIOD OF UKRAINIAN STATE (1918)

The article highlights little-known page of history Ukrainian cooperation, namely activity of one of the most powerful centers of the Ukrainian national cooperation – Dnieper Union of Consumer Societies (“Dniprosoyuzu”). Studied the organizational structure of the cooperative association, its economic activities and cultural and political influences on the life of Ukrainian society. Chronologically, the work covers the period from early 1918 until December 1918

Keywords: “Dniprosoyuz”, cooperation, economic activity, the Ukrainian consumer cooperatives.

За останні двадцять років існування нашої держави українські науковці зробили вагомий крок вперед у дослідженні історії українського кооперативного руху. Зокрема, подолано низку стереотипів бачення історичного минулого, відкрито ряд раніше невідомих сторінок діяльності української кооперації. Однією з тем, яка замовчувалася в радянський період, є розвиток кооперативного руху за часів Української національної революції 1917-1921 рр. Яскравим епізодом цього періоду є діяльність Дніпровського союзу споживчих товариств (“Дніпросоюзу”). Більшовики намагалися зробити все для того, щоб історія й назва цієї організації не тільки не досліджувалася, а й навіть не згадувалася.¹ У 30-80-х роках ХХ століття вчені УРСР не зробили для дослідження історії “Дніпросоюзу” практично нічого. Якщо його і згадували в контексті висвітлення подій Української національної революції 1917-1921 рр., то лише побіжно та в негативному ключі. В історичній науці Радянської України на розробку питань із історії українського кооперативного руху в роки Української національної революції

1917-1921 рр. фактично було накладено табу. Радянські історики та публіцисти торкалися питань діяльності “Дніпросоюзу” лише побіжно, головну увагу зосереджуючи на розкритті таких ідеологем: 1) “українські буржуазні націоналісти” – антирадянські, ворожі елементи; зрадники; злочинці; 2) використання “українськими буржуазними націоналістами” “Дніпросоюзу” в антинародних, реакційних цілях, для власного збагачення.² Ці ідеологеми не лише не відображали історичну дійсність, а й спотворювали саму сутність проблеми. З полярних позицій про “Дніпросоюз” написано праці в середовищі української Діаспори. У західному світі науковці, що представляли українську еміграцію, мали сприятливі умови для об’єктивного висвітлення історії української кооперації, тому праці Сергія Бородаєвського³, Іллі Витановича⁴ та ін.⁵ за своїм змістом є протилежними радянській історіографії. Написані переважно безпосередніми учасниками кооперативних організацій, вони містять значно більше інформації як про розвиток українського кооперативного руху, так і про діяльність “Дніпросоюзу”. Але оскільки цим авторам були доступні лише окремі архівні матеріали, здебільшого їхні праці побудовані на публікаціях у періодиці, спогадах і, отже, мають неповний і поверховий характер. З кінця 80-х років ХХ століття до початку ХХІ століття у зв’язку з крахом радянської системи та великими суспільно-політичними змінами в Україні розпочалася робота з вивчення тих сторінок українського минулого, які радянська історіографія замовчувала або подавала в спотвореному вигляді. Серед досліджень, в яких аналізуються окремі аспекти порушеної проблеми, на увагу заслуговують студії Мирослава Алімана⁶, Василя Марочка⁷, Ігоря Фаренія⁸, Павла Гая-Нижника⁹, Олександри Кудлай¹⁰, Олександра Лисенка¹¹, Степана Гелея¹², Андрія Сови¹³ та ін. Чимало інформації є у колективній праці “Історія споживчої кооперації України”, допущеній Укоопспілкою як підручник для студентів кооперативних вищих навчальних закладів.¹⁴

Однак, незважаючи на появу низки статей про “Дніпросоюз”, комплексне вивчення його діяльності не проводилося. З огляду на це у статті досліджено організаційну структуру цього кооперативного об’єднання, його економічну діяльність та культурно-політичні впливи на життя українського суспільства напередодні та в період існування Української Держави. Хронологічно робота охоплює період із січня по грудень 1918 року. Джерельну базу публікації склали документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, організаційні видання та періодика “Дніпросоюзу”. Останні є бібліографічною рідкістю та зберігаються у фондах Державної наукової архівної бібліотеки (Київ), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ), Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Початок 1918 року для „Дніпросоюзу” був важким з огляду на бойові дії більшовиків проти армії УНР. Ще на початку січня відчувалися часті перерви у прийманні вантажів залізницею, що негативно впливало на роботу союзу. З 17 до 29 січня 1918 року, коли на вулицях Києва врозгорталася бої та місто звідусіль безперервно обстрілювала артилерія, природно, що вся діяльність „Дніпросоюзу” повинна була припинитись. У ці дні склад союзу зачинився. Тільки на початку лютого 1918 року найближчі до Києва села і містечка почали присилати підводи за товаром, і робота помалу налагоджувалася. Сам будинок „Дніпросоюзу”, на щастя, не постраждав. Хоча біля нього розгорталася безперервна стрілянина з кулеметів, рушниць та іншої вогнепальної зброї, рвалися снаряди. Серед працівників організації теж ніхто не постраждав, крім члена Правління А. Сербиненка, який на той час мешкав у будинку М. Грушевського (будинок разом із усім майном А. Сербиненка було спалено біль-

шовиками). Щоб уявити, як ці події відобразилися на діяльності організації, досить подивитися на деякі цифри. Так, за січень 1918 року обороти „Дніпросоюзу” становили лише 316.637 карб. 26 коп., тоді як у грудні 1917 року – 1.890.789 карб. 96 коп.¹⁵

Однак, незважаючи на певні перешкоди, у 1918 році відбувався розвиток „Дніпросоюзу”. Щоправда, і в цьому році тривала робота організаційна. Розвиток „Дніпросоюзу” в 1918 році характеризувався збільшенням членів (союзів і товариств), пайового капіталу, торгових оборотів тощо (табл. 1).

Таблиця 1

Економічний розвиток „Дніпросоюзу” у 1918 році*

Місяці	Чисельність членів		Пайовий капітал	Торгові обороти	Баланс на перше число кожного місяця
	товариств	союзів			
1 січня 1918 року	514	32	315.965.06	–	4.771.201.89
за січень	3	–	–	313.980.19	5.070.759.68
лютий	1	–	–	293.586.13	5.222.751.31
березень	4	–	–	2.141.328.76	5.360.899.46
квітень	13	7	6.666	4.849.332.97	9.237.503.07
травень	6	8	5.750	4.912.395.69	10.466.792.82
червень	5	8	12.371	6.166.618.47	14.820.123.65
липень	–	3	11.779.71	5.612.160.17	19.699.332.78
серпень	–	6	200.500	7.213.207.24	19.481.263.90
вересень	–	3	211.690.63	7.407.348.23	25.552.512.96
жовтень	–	2	296.510.08	10.159.013.29	28.210.602.84
листопад	–	5	294.495.66	8.551.915.08	–
грудень по 20 включно	–	–	–	825.525.07	–
впродовж 1918 року перераховано товариств у союзи	61	–	–	–	–
Всього	485	74	1.355.729.14	58.283.985.19	–

*Складено за: Андрієнко С. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України // Календарь громадянина-кооператора на рік 1919. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 89.

У кінці 1918 року члени „Дніпросоюзу” відчували під ногами „твердий ґрунт”, що проявилось в остаточному налагодженні та вдосконаленні роботи адміністративного апарату і з’ясуванні основних напрямків роботи. Разом з тим, стала можливою діяльність для вдосконалення цієї роботи та поширення свого впливу.

Крім великої торговельної роботи, „Дніпросоюз” проводив значну неторговельну діяльність, перш за все допомагаючи і розповсюджуючи кооперативні ідеї та сприяючи національному відродженню українського народу.¹⁶ Як правило, ця робота проводилася через такі відділи союзу:

1. Інструкторський – інструкторська допомога товариствам і союзам (табл. 2).
2. Статистично-економічний – вивчення споживчої кооперації України.
3. Культурно-просвітній – поширення кооперативних ідей і національного світогляду.
4. Видавничий – видання різних книжок із споживчої кооперації.
5. Редакційний – видання часопису „Кооперативна Зоря”.
6. Юридичний – юридична допомога кооперативам.
7. Страховий – розроблення питань про кооперативне страхування.¹⁷

Таблиця 2

**Напрямки діяльності інструкторського відділу „Дніпросоюзу”
за квітень–травень 1918 року***

Усні консультації з питань	Квітень	Травень
1	2	3
Заснування споживчих товариств	17	15
Реєстрація статутів	5	19
Зміни статутів	19	11
Прийняття до „Дніпросоюзу”	–	8
Вступ до „Дніпросоюзу”	67	134
Вказівки по рахівництву	–	9
Заснування союзів	–	10
Організаційні	42	19
„Хлібне бюро”	–	4
Влаштування майстерні	–	1
Практичні вказівки	–	1
Інструкторська робота земських установ	–	1
Література з кооперації	–	12
Всього	150	244
Листування з питань	Квітень	Травень
Вступу до „Дніпросоюзу”	9	9
Заснування союзів	–	1
Реєстрації статутів	3	2
Заснування кінематографа	–	3
Організаційні	7	–
Надсилання звітів	17	–
Програми з’їзду 20-22 квітня 1918 р.	91	–
З кооперативними, громадськими і державними установами	12	29
З окремими особами	5	28
Всього	144	72

1	2	3
Віязди інструкторів з метою	Кількість інструкторів	Кількість витрачених днів
Перевірки товариств і союзів	6	32
Участь у загальних зборах	5	20
Участь у з'їздах	4	25
Всього	15	77
*Складено за: Консультація Інструкторського Відділу Дніпровського Союзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видав Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 1 червня. – № 6. – С. 25.		

Крім того, „Дніпросоюз” надавав грошові допомоги багатьом культурно-просвітнім організаціям і установам. Зокрема, у 1918 році для цього було видано близько 300 тисяч карбованців.

Дніпровський Союз також активно проводив торгівлю книгами, маючи великий книжковий склад. Успіхи не забарилися. Якщо за 1917 року було продано книжок на суму 142.231 карб. 64 коп., то вже за 11 місяців 1918 року – на 766.976 карб. 55 коп.¹⁸

Для всебічної допомоги справі культурного розвитку українського народу „Дніпросоюз” організував виготовлення діапозитивів для „чарівного ліхтаря”, допомагав засновувати театри, народні хори, влаштовувати лекції. Для цього готувалися відповідні спеціалісти-інструктори.

Величезну культурну роботу організація розпочала, взявшись за виготовлення кооперативних календарів. Станом на 1919 рік було видано відривний календар тиражем 200 тисяч примірників, а також настільний і кишеньковий календарі.

Розвивалася і власна промисловість „Дніпросоюзу”. Невдовзі організація мала миловарний завод, трикотажну фабрику, чобітню (чоботарню), друкарню.¹⁹ Було намічено також план організації нових підприємств. Станом на 17 квітня 1918 року „Дніпросоюз” мав такі підприємства: 1) бляшану майстерню, виробляла коновки, дійниці, друшляки, ліхтарі, миски, тарілки, духовки і т. ін.; 2) галетну фабрику, виробляла печиво, макарони, сухарі й інші вироби з борошна; 3) фабрику емальового посуду, виробляла кухники, судки, чайники, тарілки, лійки і т. ін.; 4) миловарний завод, виробляв просте та пахуче мило; 5) трикотажну фабрику, виробляла в'язану білизну – сорочки, фуфайки, панчохи і т. ін. Крім того, у власній друкарні видавалися журнал „Кооперативна Зоря”, книжки з кооперації, бланки по рахівництву і т. ін.²⁰

На „Дніпросоюз” покладалися великі надії. З цього приводу С. Андрієнко реємував: „Так за перший рік діяльності Дніпросоюз виріс у велику організацію. Його робота і його існування є безпекою того, що споживча кооперація України, яка до останніх часів була „пасинком” кооперації, вийде на широкий шлях економічно-культурної роботи, зросте і процвіте за його проводом на користь вільного народу українського”.²¹

„Дніпросоюз” видавав свій орган „Кооперативна Зоря”²², перший номер якого з'явився 15 квітня 1918 року.²³ З цього приводу редакція писала: „Давненько ми оголосили про видання нашого журналу. Але обставини до цього часу не дозволяли розпочати нашу роботу. Зараз справа налагодилась, союз має свою друкарню, і надалі журнал буде виходити вже своєчасно. Розпочинаючи свою тяжку працю по

виданню журналу, редакція “Кооперативної Зорі” сподівається, що товариші з міст допоможуть їй провадити цю справу. Редакція прохає товаришів-читачів писати їй про всі хиби, які матиме журнал, що йому бракує, сповіщать, про що слід писати, які справи їх цікавлять і т. и. Тоді „Кооперативна Зоря” зможе спільними силами досягти тих завдань, які вона собі поставила”.²⁴

Для легітимізації Дніпровської спілки як всеукраїнського центру було скликано Всеукраїнський з’їзд представників спілок споживчих товариств, який став знаковою подією.²⁵ Він відбувався у Києві 20-22 квітня 1918 року²⁶, за декілька днів до перевороту гетьмана П. Скоропадського. Загалом на з’їзд прибуло 98 делегатів від 42 споживчих союзів, які представляли майже всі українські губернії²⁷ (табл. 3).

Таблиця 3

Чисельність делегатів на Всеукраїнському з’їзді споживчих союзів у Києві 20-22 квітня 1918 року*

Місцевість	Чисельність делегатів	Чисельність союзів
Київщина	22	12
Полтавщина	12	6
Поділля	17	9
Харківщина	3	2
Катеринославщина	3	1
Волинь	11	4
Чернігівщина	7	5
Херсонщина	5	2
Мінщина	1	1
Всього	98	42

*Складено: за: Всеукраїнський з’їзд споживчих союзів у Києві 20–22 Квітня // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 квітня. – № 3-4. – С. 12.

Головою з’їзду обрано члена Кооперативної Управи Центрального Кооперативного Комітету – О. Ночвіна, товаришем голови – М. Козіленка, Голову Правління Катеринославського союзу, секретарем – Присяжнюка, представника Білоцерківського союзу, та Журавля, представника Вінницького союзу.

Відкрив з’їзд Голова Правління „Дніпросоюзу” Д. Коліух, який, вітаючи учасників, зазначив, що це перший на Україні з’їзд союзів споживчої кооперації і що робота його матиме через це велике історичне значення. У доповіді „Про реорганізацію Дніпросоюза” Д. Коліух наголосив, що „великий зріст споживчої кооперації на Україні, народження великого числа споживчих союзів доводив, що споживча кооперація при такому своєму стані повинна мати великий і міцний центр, який би її найкраще обслуговував, повинен бути такий центральний союз, який би об’єднував і обслуговував всю українську споживчу кооперацію. Таким центральним союзом кооперативним всеукраїнським з’їздом був визнаний Дніпровський Союз Споживчих Товариств, – яко Всеукраїнський союз споживчих т[овариств]. Але фактично стати таким центром Дніпросоюз не міг, бо він не в силі був обслуговувати споживчі кооперативи всеї України через те, що він обслуговував головним чином окремі т[овариств]ва. З числа членів Дніпросоюза в склад його входило всього 32 союзи.

Зараз життя показало, що дрібна робота з окремими т[оварист]вами не дає змоги поширювати роботу, добре поставити справи і задовольнити потреби. Необхідно перейти до обслуговування тільки районних союзів, щоб в склад Дніпросоюзу входили одні союзи і Дніпросоюз був би союзом споживчих союзів України”.²⁸ У зв’язку з такою реформою союзу Д. Коліух ознайомив делегатів із планом роботи і взаємовідносинами з районними союзами.

Делегати одностайно проголосували за такий пункт резолюції: „Визнати „Дніпровський Союз” Всеукраїнським Союзом Споживчих Союзів”²⁹. Це рішення підтримали 15 спілок Київщини, 11 – Поділля, 6 – Полтавщини, 6 – Чернігівщини, 3 – Волині, 2 – Херсонщини, 1 – Катеринославщини. Більшість спілок Лівобережжя, в тому числі й ПОЮР, на з’їзді представлено не було.³⁰ Закінчився Всеукраїнський з’їзд 22 квітня о 16-00 співом гімну „Ще не вмерла Україна” і вигуками „Слава!”.³¹

Таким чином, на Всеукраїнському з’їзді представників спілок споживчих товариств у Києві 20-22 квітня 1918 року було прийнято наступні ухвали щодо організаційних питань:

„1. Признати Дніпровський Союз Споживчих Товариств Всеукраїнським Споживчим Союзом Союзів.

2. Всі союзи споживчих товариств, що знаходяться на просторі Української Народньої Республіки, як ті, котрі виникли, так і ті, що мають утворитись, повинні обов’язково вступити й вступати членами до Дніпровського Союзу. Примітка: Союзи мішані тимчасово приймаються до Дніпросоюзу з тим, що їм пропонується розділитись на окремі кооперативи відповідного типу.

3. Признати недопустимим виникання на ряду з Дніпросоюзом рівнозначних союзів.

4. Союзи, котрі вже виникли, а також і ті, що можуть народитись з районом діяльності на губернію або більший район, приймають до свого складу союзи лиш у тому випадку, коли вони состоять членами Дніпросоюзу і тільки з району своєї діяльності.

5. Пайові внески окремих т[оварист]в, котрі лічаються членами Дніпросоюзу, повинні бути перелічені на рахунок тих союзів, членами котрих лічаються т-ва, по спеціальних заявах про те товариств.

6. Відпуск товарів окремим товариством Дніпросоюз припиняє і переводить відпуск тільки союзам після постанови Зібрання Уповноважених”.³²

Як бачимо, план розбудови кооперативного виробництва склали фахівці кооперативної справи. Зокрема, в доповіді В. Галевича „Кооперативне виробництво” було наголошено, що „Дніпросоюз” в першу чергу повинен: “1. Використати мент і взяти в свої руки чи то через купівлю, чи через передачу – цілу низку виробничих підприємств. 2. При тому союз в першу чергу повинен брати і заводити у себе підприємства предметів, що являються необхідними для широких народних мас і являються предметами першої необхідности, або являються напів фабрикатами для перероблення в предмети масового вжитку. 3. Брати тільки підприємства економічно сильні обладані як найкраще з технічного боку і великі по оборотам, щоб трати на робочі руки не склали великої частини видатків, а робочі руки замінялись би, в значній мірі, машинами. Кустарні підприємства тепер при хитанню і кризисі на ринку промисловому – небезпечні. 4. В цілях заснування економічно-міцного кооперативного виробництва при будованню нових підприємств союз повинен додержуватися правила: одкривається підприємство там, де є поблизу такі речі як паливо, дешеві сирові продукти та робочі руки, та відповідні шляхи. 5. Взагалі, кожне під-

приємство Союзу повинно бути поставлено так, щоб воно не давало збитків і разом з тим не відпускало продуктів по цінам дорожчим риночних”.³³

Звичайно, план дніпросоюзівців з економічної точки зору був доволі ризикованим. Адже кооперація, маючи обмежені кошти, могла здобути для себе в основному підприємства, що не потребували переоснащення, значних капіталовкладень, кваліфікованої робочої сили, чи такі, що підлягали конверсії (військове майно), адже лідери УНР не наважилися на широку націоналізацію промисловості. Між тим, національна система споживчої кооперації перебувала в той час лише у стадії становлення, не мала ні достатньої кількості спеціалістів, ні досвіду подібної роботи. На зростання власних можливостей „Дніпросоюз” міг розраховувати при умові фінансового зміцнення споживчої кооперації та вмілої організації господарської роботи. І все ж його лідери наголошували: „Не треба пропускати моменту, а скористатись ним, захопити в свої руки і ринок торгівлі, і підприємства, для цього потрібні гроші і ще раз гроші!” (з виступу Є. Филиповича).³⁴

Джерелом надходження, за розрахунками керівників „Дніпросоюзу”, мали стати відрахування місцевих спілок та прибутки від торговельної діяльності. Крім того, керівництво Дніпровської спілки на з’їзді у Києві 20-22 квітня 1918 року наполягло на збільшенні розмірів паю товариств. Таким чином, кожне споживче товариство, яке увійшло до районного союзу, передавало йому 20% свого пайового капіталу, вступну платню в розмірі 30%. У свою чергу, районний союз із чистих прибутків відраховував 10 % у промисловий фонд і 10 % на збільшення пайового капіталу „Дніпросоюзу”. Останній мав право випускати „заємні листи” та вводити „тридцятикратну відповідальність по справам союзу”.³⁵ Зауважимо, що прийняття рішення про збільшення розмірів паїв було не зовсім популярним. Адже багато людей по селах не тільки не мало засобів для внесення паю, а самі чекали на допомогу від товариства. Зважаючи на це, окремі учасники з’їзду безуспішно відстоювали принцип найменшого пайового вкладу, щоб зацікавити та залучити до кооперації найширші кола.

Збільшенню прибутків споживчої кооперації і, звичайно ж, забезпеченню за нею контролю над сферою внутрішньої та зовнішньої торгівлі в УНР сприяло б також надання „Дніпросоюзу” та його членам виняткового права на розподіл речей та виробів, реалізація яких ставала державною монополією згідно з IV Універсалом Центральної Ради.³⁶ З цих міркувань, а також для того, щоб державна монополія не перетворилася в монополію окремих груп приватних торговців, Дніпровська спілка взяла на себе розподіл запасів мануфактури, що знаходилися в Полтаві (4 тис. кіп), шкіри (комісійні – 2 % Дніпросоюзу, 3 % – спілкам, 10 % – товариствам), махорки, галантереї, мила, сірників. Торговельна палата, що розподіляла товари з-за кордону, теж спиралася у своїй праці на „Дніпросоюз”.³⁷ Однак у Державному хлібному бюро, яке керувало заготівлею та переробкою зерна і крупів, їх імпортом та експортом, кооператори були в меншості (статут бюро розроблявся майже без їх участі). Це викликало невдоволення делегатів з’їзду – представників споживчих спілок України. Вони звинувачували уряд у тому, що „доля по розподіленню хліба попадає не в ті руки, як би то бажано було, що місце кооперації в тій роботі дано неналежне”. „З’їзд представників споживчих союзів цілої України, – зазначалося у відповідній резолюції, – обміркувавши справу про заснування державного хлібного бюро і про участь в ньому, зважаючи на сучасний мент, вважає потрібним висловитись за саму широку участь кооперації в постачанні хліба. Для доброго збуту хліба кооперативним комісійним шляхом в найближчому часі скликати збори кредитових союзів і

споживчих, на якому і обміркувати більш ґрунтовно цю справу. З'їзд визнає необхідним негайно скликати на місцях збори уповноважених союзів для налагодження кооперативної хліботорговлі. Заслухавши доклада про державні монополії, з'їзд представників союзів постановляє: 1) Заводячи монополію на товари, державна влада повинна опиратися на кооперацію і розподіляти монополізовані продукти виключно через кооперативи. 2) Розподілення поміж населенням України предметів і продуктів споживання повинно бути представлено Дніпровському союзові, яко центральному союзові споживчих кооперативів України.

Визнаючи необхідність прийняти жваву участь в переведенні в життя монополії зовнішнього торгу споживчих річей, з'їзд доручає Дніпросоюзіві закликати до себе представників споживчих союзів Винницького, Полтавського, Чернігівського, Катеринославського і вкупі з цими союзами скласти центральну організацію, через яку перевести закупку товарів за кордоном і розділити їх поміж населенням через кооперативи".³⁸

Висловився з'їзд також за те, щоб всі некооперативні організації усувалися від участі в забезпеченні державної монополії на реалізацію окремих виробів та продуктів і залучалися до співпраці „лише у тому разі, коли кооперативні союзи відмовляться взяти на себе розкладку”.

Сподівання „Дніпросоюзу” на державну підтримку були небезпідставними. Керівники УНР дійсно бачили за кооперацією в Україні, в тому числі й за споживчою, велике майбутнє. Зокрема, такі позиції обстоював міністр торгу й промисловості УНР І. Феценко-Чопівський.³⁹ Ось витяг із його виступу на Всеукраїнському з'їзді споживчих союзів у Києві 21 квітня 1918 року:

“Ваше зібрання як раз відбувається тут у нас, в Києві, в столиці Української Народньої Республіки в визначний момент, в час закінчення мирного торговельного договору поміж нами та нашими сусідами – Австрією та Германією. На днях цей договір буде підписаний. Таким чином, Україна перша із народів світа, що 4-й рік несуть тягар братовбивчої, безглуздої і непотрібної війни, – перша вступила на мирний шлях. Нам треба, ми мусимо створити під цей час фундамент нашої культури і відготувати себе до взаємовідносин з мирними сусідами. Через кілька місяців почнеться інша, не менше страшна братовбийча війна на всіх фронтах – це мирна економічна війна. І нам треба бути готовими. Ви знаєте, що революція на Україні скінчилась. Ви знаєте, що за допомогою німецької влади, яка прийшла на Україну покликана (а була-б прийшла і сама – тоді кінець українській культурі), за допомогою її ми закладаємо свій культурний будинок. Але тиски тієї влади почувуються. Вона стоїть на боці крупної капіталістичної буржуазії. Та здобутки української революції Укр. Центральна Рада і ми, її урядові агенти, стараємося захистити перед чужим племенем. Тепер пізно мріяти про поширення та поглиблення революції. Час залишити це, а час робити щось конкретне. На вас, товариші-кооператори, на вас, цвіт, української інтелігенції, яки прийшли од землі, од народу широкого як на силу велику – надія на підпору в нашим стремлінні – наші культурні здобутки зберегти. Ви знаєте, що до большевиків Україна була оазисом, де ще безглузда хвиля руїни не зробила своєї страшної роботи. Але потім і до нас, і до Києва, вона докотилась. Та це минуло. Наш договір з сусідами дає спроможність будувати нашу промисловість, нашу торговлю, опираючись на широких колах кооперації. Ми пристосовували договір так, щоб кооперація, як така, могла найбільше розвинути і здобути собі і народові користь. Ви добре знаєте, що всі верстви громадянства, які купчилися навколо якихсь політичних партій – кінчили свою

ролю. Настає час висунути *вашу* роботу наверх. Настає час, коли ваше слово буде перше і діло ваше останнє. Зараз поставлено на карті наше економічне існування, а значить і доля України і воля її народу. Коли ми звертаємось за допомогою до приватного капіталу, він нам не довіряє. Тому звертаємось до вас, певні, що в вашій роботі наші завдання найдуть міцну підпору. Коли допоможете нам – це буде фундамент на далі, а коли ні – це стане причиною повороту далеко ще направо. Зараз Україна переживає найгостріший кризис фінансового становища. Ми не маємо в недрах Неньки нашої – землі Української дорогоцінних металів, не маємо змоги скласти своєї валюти, але наше золото і срібло – це зерно, це хліб український. Україна взяла на себе тяжкий обов'язок поставити на захід 60 мільйонів пудів хліба і треба цей обов'язок виконати – в цьому залог нашого економічного розцвіту”.⁴⁰

Після Всеукраїнського з'їзду представників спілок споживчих товариств у Києві 20-22 квітня 1918 року в кінці травня 1918 року відбувся III Загально Кооперативний Всеукраїнський З'їзд, який так само виразно обстоював позиції самостійного, незалежного життя в будівництві кооперації на Україні, накреслив шляхи для його прямування, зазначив про необхідність утворення своїх центрів, за окремими галузями кооперації, і тим самим підтвердив та зміцнив ідеологію керівників „Дніпросоюзу”. На думку О. Варавви, перший всеукраїнський з'їзд споживчої кооперації в історії „Дніпросоюзу” мав значення перехідного моменту, перелому, грані, за якою посиленням темпом починається прямування до завершення зовнішніх форм організації „Дніпросоюзу”.⁴¹

Після проведення чергових зборів уповноважених „Дніпросоюзу” 26-27 червня 1918 року та реєстрації нового статуту⁴² Дніпровська спілка на законних підставах приступила до виконання функцій всеукраїнського центру споживчої кооперації. Повноваження її як центру були доволі широкими. „Дніпросоюз” став єдиним в Україні „товариством гуртових закупівель” для споживчої кооперації, адже навіть товари місцевого значення інші спілки і товариства могли купувати та обмінювати лише тимчасово, допоки „Дніпросоюз” не організує їх постачання. „Дніпросоюзу” ж було надано виключне право представляти споживчу кооперацію в економічній співпраці з державою. Дніпровська спілка ставала також єдиним центром та організатором власного виробництва споживчої кооперації та її ідейно-організаційним центром. За місцевими спілками залишалися лише функції розподілу отриманих від „Дніпросоюзу” товарів та організація місцевої негосподарської праці (інструктування, ревізії своїх товариств, створення нових кооперативів, загальна культурно-просвітня робота, кооперативне навчання й пропаганда тощо).⁴³

Згідно з новим статутом „Дніпросоюз” поставив перед собою три основні завдання: 1) постачання своїм членам необхідних товарів; 2) виробництво власної продукції; 3) культурно-просвітню діяльність, з метою розвитку споживчої кооперації і підвищення культурного рівня українського населення. Зокрема, в § 1 зазначалося: „Дніпровський Союз Споживчих Союзів ставить своїм завданням допомагати поширенню основ добросовісності та порядку в обміні та продукції різних річей споживання шляхом: а) об'єднання Кооперативних Союзів і удосконалення їх діяльності для найкращого осягнення їх завдань; б) постачання Членам річей споживання по гуртових цінах і в) безпосередньої допомоги, а також і через своїх членів підвищенню культурного рівня та державно-національної свідомости населення”.⁴⁴ У § 2: “Для осягнення завдань, згаданих в § 1-му, Союзу надається право: а) допомагати окремим особам і громадам організувати споживчі товариства та їх Союзи; б) заводити однорідність в діяльності своїх Членів; в) відшукувати для окремих Союзів

необхідні їм оборотні кошти, а також, в випадках негайної потреби, давати їм грошову допомогу; допомагати Союзам при закупці товарів, організувати спільні закупки, купувати, приймати на комісію і продавати товари як за готівку, так і в борг, на основах, встановлених зібранням уповноважених; г) заключати займи з закладами та без них, заключати всякі умови з товарними складами, приймати участь в інших підприємствах і взагалі вступати у всякі зобов'язання, що відповідають завданням Союзу; д) входити в згоду з другими союзами і окремими товариствами, а також земськими, городськими та іншими громадськими установами по ріжного рода операціях; е) організувати спільну діяльність і взагалі провадити по дорученню своїх членів усі операції згідно з їх статутами; ж) закладати власні фабрично-заводські підприємства, склади і відділи для продукції, переховування, купівлі і продажу товарів; з) приймати на себе посередництво і агентуру по всіх галузях транспорту і страхівки, а також організувати взаємне страхування для споживчих союзів, товариств і їх членів; і) закладати власні агентури і контори по всій Україні і за кордоном для закупки і продажу товарів; к) обмірковувати і вирішувати питання, які виникають в житті Споживчої Кооперації; л) збирати і доводити до загального відома через друковане слово "звістки", які торкаються діяльності Споживчих Товариств і їх Союзів, робити всякі обслідування, а також видавати періодичні й інші видання; м) клопотатись перед Урядовими і Громадськими Установами по справах, які виникають у житті своїх Членів і самого Дніпровського Союзу Споживчих Союзів; н) улаштовувати читання, лекції, курси, школи, вистави, закладати народні будинки, бібліотеки, книжні склади, зразкові музеї, аналітичні станції, каси допомоги, санаторії та інші загально користні інституції; п) допомагати споживчим товариствам і Союзам справками, інструкціями, юридичними та іншими порадами; р) переводити ревизії своїх членів; с) допомагати споживчим Союзам і товариствам України підшукувати служачих, улаштовувати бюро найма служачих і виробляти від імени Союзу і окремих товариств з їх доручення умови з служачими; т) провадити все те, що торкається розвитку кооперативного діла".⁴⁵

Після зміни статуту „Дніпросоюз” став приймати лише союзи споживчих товариств, а не окремі товариства. За новим статутом кожний його член сплачував вступний внесок у розмірі 10% від суми вступних внесків своїх членів (але не менше 250 і не більше 1 000 карб.). Крім того, кожен член сплачував пай у розмірі 10 % від суми власного пайового капіталу, але не менше від 1 000 карб. Що стосується відповідальності всіх членів „Дніпросоюзу”, то вони зобов'язувалися нести додаткову відповідальність у десятиразовому розмірі внесеного паю.⁴⁶

Тоді українська кооперація поступово закінчує процес організаційного будівництва, темп його знижується і розпочинається період напруженої ділової роботи. Поступово діяльність „Дніпросоюзу” розширюється. До нього переходить розподілення в Україні шкіри, махорки, передбачається розподілення всієї мануфактури, яку сподівалися одержати із закордонних ринків. Керівництво Дніпровського союзу налагоджує ділові відносини за кордоном, здійснює товарообмін. Крім того, проводилася низка заходів для побудови величезної текстильної фабрики та заснування цілого „фабричного міста” біля Києва, на березі річки Дніпро, на кшталт англійського Манчестера.⁴⁷

Для ознайомлення зі станом закордонних ринків „Дніпросоюз” планував відправити спеціальну експедицію до західних держав на чолі з Д. Коліухом та П. Вікторовим. Однак їй не судилося виїхати за кордон, оскільки в країні відбулася зміна влади.

Гетьманський переворот і створення Української Держави відкрили нову сторінку в історії української споживчої кооперації. У цей період „Дніпросоюзу” доводиться витримувати неймовірні випробування. Найбільше це відчув на собі керівний склад організації. Окремі його члени зазнали переслідувань. Член Правління Є. Филипович, переходячи від переслідувань гетьманців, мусив залишити Київ, а невдовзі виїхати за межі України. Невдовзі керівництво „Дніпросоюзу” зменшується на одну п’яту.

Суттєвими конкурентами „Дніпросоюзу” стали такі об’єднання, як „Протофіс”, „Озіф”, „Всеукраїнський союз військових інвалідів” та інші.⁴⁸ У цей період розвивається шалена спекуляція. Члени „Протофісу”⁴⁹ не на життя, а на смерть здійснюють боротьбу з кооперацією, гетьманські чиновники – з проявами народної самодіяльності. „Всеукраїнський союз військових інвалідів”, провівши переговори з гетьманськими міністерствами, запевнивши їх у вірності та відданості, добився за це повернення від „Дніпросоюзу” майна та підприємств, одержаних від військової кооперації. У зв’язку з таким перебігом подій „Дніпросоюз” втратив майстерню бляшаних виробів, фабрику емальованого посуду; на миловарному заводі цілими місяцями стояла військова варта, не випускаючи на ринок жодного куска мила. Робота трикотажної фабрики „Дніпросоюзу” весь час гальмувалася, її намагалися припинити, відібрати та передати „дамам-патронесам: гетьманші, Бродській, Добрій та К^о”. На боротьбу з усіма цими перешкодами доводилося витрачати значну кількість часу, енергії та напружувати неймовірні зусилля. Крім того, „Дніпросоюз” витрачав величезні кошти на утримання співробітників та робітників своїх підприємств (табл. 4).

Таблиця 4

Чисельність співробітників „Дніпросоюзу” та оплата праці станом на червень 1917 року – вересень 1918 року*

Місяць, рік	Чисельність співробітників	Заробітна плата
Червень 1917 року	39	7.483 карб.
Липень 1917 року	63	11.231 карб.
Серпень 1917 року	64	16.277 карб.
Вересень 1917 року	76	17.709 карб.
Жовтень 1917 року	77	19.709 карб.
Листопад 1917 року	79	32.056 карб.
Грудень 1917 року	90	29.538 карб.
Січень 1918 року	99	31.994 карб.
Лютий 1918 року	101	18.613 карб.
Березень 1918 року	104	34.502 карб.
Квітень 1918 року	174	60.224 карб.
Травень 1918 року	194	69.210 карб.
Червень 1918 року	205	91.256 карб.
Липень 1918 року	276	126.639 карб.
Серпень 1918 року	277	117.784 карб.
Вересень 1918 року	292	238.181 карб.

*Складено за: Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 66.

Другим явним і безпосереднім ударом по всій українській кооперації загалом і по „Дніпросоюзу” зокрема було оголошення в Українській Державі широкої вільної торгівлі. Нагадаємо: ще за часів Української Центральної Ради, щоб запобігти ваксанації в галузі постачання населенню товарів першої необхідності, IV Універсалом було окреслено шляхи монополізації важливих товарів споживання, а саме: шкіри, заліза, тютюну, сірників, солі тощо. До розподілу цих речей між населенням залучили кооперацію, в тому числі і Дніпровський союз. Проголошення гетьманським урядом вільної торгівлі, скасування монополії в час економічної руїни у „всякім разі не було актом державної мудрости, а одним із ударів по споживачу, по народу, по його економічному добробуту, як і по народніх організаціях, у данному разі і по Дніпросоюзу”, – вважали кооператори.⁵⁰

На тлі вільної торгівлі поширилася спекуляція. Товари, яких у той час ще було все-таки вдосталь, несподівано один за одним зникали з ринку і потім поволі з’являлися вже за неймовірно високими цінами. Втрати „Дніпросоюзу” збільшувалися за рахунок реквізицій та конфіскацій, транспортних проблем і т. ін. Дійшло навіть до того, що помешкання інструкторського відділу – інтелектуального центру організації, в якому постійно працювало близько п’ятнадцяти осіб (станом на 1 жовтня 1918 року – 18 осіб⁵¹), реквізували німецькі офіцери для своїх потреб. Оскільки у цей час помешкання в Києві отримати було досить важко, інструктори опинилися на вулиці.⁵²

Однак, незважаючи на перешкоди та тиск зусібч, „Дніпросоюз” не занепав, а навпаки намагався нарощувати свій потенціал. І перш за все провів велику роботу з організаційної розбудови. Станом на 20 червня 1918 року „Дніпросоюз” об’єднав 54 союзи, що мали близько 5 700 товариств-членів, і понад 500 окремих споживчих товариств. Таким чином, за неповними даними, Дніпровський союз об’єднував понад 6 200 споживчих кооперативів із пайовим капіталом понад 24 мільйони карб. Загалом Дніпровський союз об’єднував не менше 1 700 000 осіб.

До складу „Дніпросоюзу” входили такі районні та місцеві об’єднання: 1) Балтський союз, 2) Бердичівський, 3) Білоцерківський, 4) Бершадський, 5) Богуславський, 6) Борзенський, 7) Васильківський, 8) Верхне-Дніпровський, 9) Вінницький, 10) “Городській потребитель” м. Києва, 11) Деражнянський, 12) Дубенський, 13) Жабокрицький, 14) Житомирський, 15) Звенигородський, 16) Катеринославський, 17) Кодимський, 18) Корсунський, 19) Конотопський, 20) Кролевецький, 21) Кременчуцький, 22) Липовецький, 23) Лучинецький, 24) Луганський, 25) Малінський, 26) Миргородський, 27) Муровано-Куриловецький, 28) Немирівський, 29) Новгород-Сіверський, 30) Новозибківський, 31) Ніжинський, 32) Овруцький, 33) Олександрівський, 34) Остерський, 35) Переяславський, 36) Пинський, 37) Пирятинський, 38) Полонський, 39) Полтавський, 40) Проскурівський, 41) Путивльський, 42) Радомиський, 43) Районне об’єднання при ст. Чудно-Волинська, 44) Ровенський, 45) Річицький, 46) Сквирський, 47) Смілянський, 48) Таращанський, 49) Тульчинський, 50) Уманський, 51) Фастівський, 52) Херсонський, 53) Чернігівський і 54) Ямпільський. Робити висновки про те, з якою інтенсивністю відбувався процес об’єднання до центру союзів, можна за такими даними (табл. 5).

**Чисельність осередків „Дніпросоюзу” за період з
1 серпня 1917 року по 20 червня 1918 року***

Рік, місяць	Чисельність союзів
1 серпня 1917 року	14
1 січня 1918 року	31
20 червня 1918 року	54

*Складено за: Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9-12. – С. 12.

За губерніями осередки „Дніпросоюзу” розподілялися нерівномірно (табл. 6). Це залежало від різних обставин, але головна з них – політична. „Вплив Дніпросоюзу більший там, де дужча українська орієнтація, і слабший там, де вона менша. В районах, котрі межують з Великоросією, на Чернігівщині, Катеринославщині, Мінщині і Курщині – Дніпросоюзові в справі кооперативного будівництва доводиться ще боротися з Московською орієнтацією. І поспіх в цій боротьбі буде в значній мірі залежать від політики Українського уряду. Сучасна пушено політика уряду, викликаючи у прикордонних районах опозиційний настрій широких кол і привертаючи їх до російської орієнтації, – гальмує організаційне будівництво Української кооперації”, – зазначали українські кооператори.⁵³

Нерівномірним був вплив „Дніпросоюзу” за губерніями і відносно гуртування навколо себе окремих товариств. Із загальної кількості, тобто 508 товариств, які безпосередньо стали членами Дніпровського союзу, приблизно 70 % припадало на Київщину, 10 % – на Чернігівщину, 8,5 % – на Поділля, 7,2 % – на Полтавщину, 8 % – на Волинь. Найбільший вплив „Дніпросоюз” мав на Київщині, Поділлі, Чернігівщині та Полтавщині.

Таблиця 6

Розподіл осередків „Дніпросоюзу” за губерніями у червні 1918 року*

Губернії	Чисельність союзів
Київщина	15
Поділля	13
Чернігівщина	7
Волинь	6
Полтавщина	5
Катеринославщина	3
Мінщина	2
Херсонщина	2
Курщина	1
Всього	54

*Складено за: Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9-12. – С. 12.

В яких саме місцевостях – у містах, містечках чи селах – „Дніпросоюз” мав найбільший вплив? На що саме було спрямовано основні головні зусилля його організаційної та торговельної діяльності? На ці питання можливо значною мірою відповісти, ознайомившись із табл. 7.

Таблиця 7

Розподіл осередків „Дніпросоюзу” за селами, містечками та містами станом на 1 січня 1918 року*

Губернії	Всього товариств	Споживчі товариства		
		сільські	містечкові	міські
Київщина	288	187	76	26
Чернігівщина	42	21	11	10
Поділля	36	17	16	8
Полтавщина	30	18	7	6
Волинь	13	3	10	–
Мінщина	8	6	2	1
Всього	417	251	121	45

*Складено за: Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видав Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9-12. – С. 13.

Наведені дані свідчать, що діяльність „Дніпросоюзу” найбільше спиралася на сільську кооперацію; значною мірою на містечкову і незначною – міську. На сільські кооперативи припадало близько 60 % усіх товариств, на містечкові – приблизно 30 % і міські – 10 %. Однак, якщо аналізувати чисельність пайовиків, то на одне товариство в середньому припадало: у містах – 974 пайовики, у містечках – 330 і селах – 180; взагалі ж на одне товариство припадало 807 пайовиків. З аналізу даних 417 споживчих товариств випливає, що на один сільський кооператив припадало близько 2,5 тисяч карб., у той час, як у містечках це середнє число пайового капіталу досягало 4 тисяч карб., а у містах – до 14,7 тисяч. Межі коливань такі: у селах – від 1,9 тис. до 7,5 тисяч; у містечках – від 2,2 тисяч до 5,3 тисяч і у містах – від 5,6 тисяч до 19,5 тисяч карб.

За кількістю резервного капіталу сільська кооперація також була найбільшійшою. Резервного капіталу припадало в середньому на одне товариство в селах 257 карб., в містечках – 774 карб. і містах – 1070 карб. Натомість середня кількість у всіх кооперативах становила 500 карб.

У торговельній діяльності „Дніпросоюз” зробив не менш значну роботу. Про це наочно свідчать обороти організації (табл. 8).

Таблиця 8

Обороти „Дніпросоюзу” за червень 1917 року – грудень 1918 року*

Місяць, рік	Сума (в карбованцях)
1	2
Червень 1917 року	172.095
Липень 1917 року	489.810
Серпень 1917 року	682.792

1	2
Вересень 1917 року	717.146
Жовтень 1917 року	1.173.591
Листопад 1917 року	1.205.852
Грудень 1917 року	1.890.789
Січень 1918 року	315.092
Лютий 1918 року	297.379
Березень 1918 року	549.104
Квітень 1918 року	5.157.927
Травень 1918 року	5.337.577
Червень 1918 року	6.166.618
Липень 1918 року	5.604.400
Серпень 1918 року	7.085.800
Вересень 1918 року	7.269.500
Жовтень 1918 року	11.209.800
Листопад 1918 року	6.345.900
Грудень 1918 року	3.404.500

*Складено за: Кубанський Д. Споживча кооперація на Україні в 1918 році // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1919. – Квітень. – № 6-7. – С. 12.

Згідно з табл. 8 за 11 місяців обороти збільшилися більш ніж у 30 разів, що свідчить про активність Дніпровського союзу. Оцінюючи його діяльність з цього боку, не можна не відзначити ті важкі умови, в яких вона відбувалася. Із зазначених вище даних не можна не побачити того, як неспинне зростання оборотів до грудня 1917 року змінилося у січні, лютому та березні 1918 року дуже значним зниженням. Уже налагоджена торговельна діяльність „Дніпросоюзу” була майже знищена на початку 1918 року більшовиками руйнуванням господарського життя і транспорту, нестачею на ринку товарів і грошових знаків. Все одно, незважаючи на ці важкі умови, у квітні 1918 року „Дніпросоюз” мав рекордне число оборотів, що становило 5 мільйонів карб. Оборотні суми склалися з сум за операціями центрального складу товарів, книжкового складу та торговельно-комісійних операцій. Із загальної суми оборотів за 1917 рік припадало: на центральний склад близько 89 %, на книжковий – 2¹/₂ % і на торговельно-комісійні операції – 8¹/₂ %. Цифри значно змінились у 1918 році. Відсоток сум за торговельними операціями знизився до 62 %, а відсоток за комісійними операціями зріс до 36¹/₂%; книжкові операції забезпечили 1¹/₂ %. Таким чином, у цей період в діяльності „Дніпросоюзу” намітилася тенденція до збільшення комісійних операцій.⁵⁴

Для характеристики торговельної діяльності цікаво проаналізувати видачу товарів із центрального складу „Дніпросоюзу”. Загальний вигляд за головними категоріями у перші чотири місяці 1918 року є таким (табл. 9).

Продаж товарів „Дніпросоюзу” за січень–квітень 1918 року*

Місяці	Разом	Лабазний крам	Бакалія	Тютюн	Гастрономія	Шкіряні товари	Залізні товари	Інші товари
Січень	242.755	21.450	114.409	38.421	5.299	–	476	62.700
Лютий	288.253	36.945	83.073	59.181	82.374	2.638	1.852	22.190
Березень	758.577	95.128	178.919	145.024	160.724	87.252	9.857	81.673
Квітень	2.953.240	407.578	885.927	376.608	247.001	499.581	77.927	458.618
Всього	4.242.825	561.101	1.262.328	619.234	495.398	589.471	90.112	625.181

*Складено за: Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видав. Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9-12. – С. 15.

Торговельна діяльність „Дніпросоюзу”, майже знищена у січні та лютому, почала значно налагоджуватись у березні та квітні 1918 року. До цього часу вартість виданих товарів значно зростає за всіма категоріями. Ось, що з цього приводу зазначалося в часописі „Дніпросоюзу”: „Головним об’єктом торговельних операцій, перш усього, являються товари лабазні та бакалійні, далі – тютюнові та гастрономічні; на ці чотири категорії припадає подавляючий відсоток загальної вартости; досить значне місце зайняли у квітні ще й товари шкіряні. Коли до всього зазначеного додати, що Дніпросоюз має вже власний миловарний завод, фабрики: емальового посуду, бляшаних виробів, галетну, трикотажну і, нарешті, друкарню, де частково уже налагоджено виробництво, то стане ясным успіх – досягнений Дніпросоюзом за перший рік свого життя”.⁵⁵

У жовтні 1918 року Дніпровський союз заснував кооперативну школу імені Василя Доманицького. Впродовж 1918 року збільшувалася кількість співробітників та робітників „Дніпросоюзу” (табл. 10, 11).

Таблиця 10

Розподіл співробітників „Дніпросоюзу” за відділами станом на 1 жовтня 1918 року*

№	Відділи	Чисельність співробітників
1	Правління	6
2	Загальна канцелярія і господарський відділ	32
3	Бухгалтерія	43
4	Торговельні канцелярії	53
5	Видавничий	23
6	Промисловий	20
7	Інструкторський	18
8	Культурно-просвітній	8
9	Правничий	3
10	Статистичний	8
11	Інформаційний	1
12	Страховий	1
13	Транспортний	14
	Всього	292

*Складено за: Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 66.

Чисельність робітників „Дніпросоюзу” станом на 1 жовтня 1918 року*

№	Інституції	Чисельність робітників
1	Трикотажна фабрика	65
2	Фабрика емальованого посуду	29
3	Друкарня	55
4	Миловарний завод	71
	Всього:	220

*Складено за: Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 66.

Таким чином, загалом співробітників і робітників, що працювали у „Дніпросоюзі”, станом на 1 жовтня 1918 року налічувалося 512 осіб.

Після повалення Гетьманату кооперативні союзи набувають великого впливу і значення в економічній політиці Директорії. 5 січня 1919 року відбулося засідання Кооперативного фінансового комітету, до складу якого входили представники різних кооперативних центрів: Український народний кооперативний банк, „Дніпросоюз”, Центральна українська сільськогосподарська кооперативна спілка. Представники цих організацій, а саме: Ф. Крижанівський, Х. Барановський, Ф. Горбань, Д. Коліух і В. Доманицький – вирішили надати фінансову допомогу козакам української республіканської армії. 11 січня 1919 року представники українських кооперативних установ зустрічалися з Головою Директорії В. Винниченком, який підтримав їхні прохання. Йшлося про самостійний вихід української кооперації за кордон, про відкриття її представництв у Європі та Америці.⁵⁶ 26 січня 1919 року Радою Народних Міністрів УНР було ухвалено „Закон про звільнення кооперативних установ од оподаткування”.⁵⁷ Зазначимо: станом на 1 січня 1919 року до „Дніпросоюзу” входило 86 союзів, що об’єднували 8 500 споживчих товариств.⁵⁸ Протягом 1918 року вони продали товарів на суму 70 млн. карб.⁵⁹

Таким чином, знаковою подією в історії Дніпровської спілки стало проведення Всеукраїнського з’їзду представників спілок споживчих товариств 20-22 квітня 1918 року в Києві. З’їзд визнав „Дніпросоюз” всеукраїнським центром української споживчої кооперації. Це, в свою чергу, спричинило зміну статуту, згідно з яким поставлено три основні завдання: 1) постачання своїм членам необхідних товарів; 2) виробництво власної продукції; 3) культурно-просвітню діяльність. Період існування Української Держави відкрив нову сторінку в історії „Дніпросоюзу”. Незважаючи на перешкоди та труднощі, організація зуміла закріпити авторитет та поширити свій вплив. Результатом цього стало те, що невдовзі у складі „Дніпросоюзу” було 54 союзи, що мали близько 5 700 товариств-членів і понад 500 окремих споживчих товариств. За неповними даними, Дніпровський союз налічував понад 6 200 споживчих кооперативів із пайовим капіталом понад 24 млн. карб. і об’єднував не менше 1,7 млн. осіб. Успішна робота його підприємств давала можливість постійно збільшувати кількість працівників. Свою діяльність „Дніпросоюз” проводив через низку відділів: інструкторський, статистично-економічний, культурно-просвітній, видавничий, редакційний, юридичний, страховий. Він також сприяв національному відрод-

женню українського народу. Для всебічної допомоги справі культурного розвитку “Дніпросоюз” допомагав засновувати театри, народні хори, влаштовувати лекції. Для цього готувалися відповідні спеціалісти-інструктори. Великим досягненням було заснування у жовтні 1918 року кооперативної школи імені Василя Доманицького, основне завдання якої полягало у підготовці працівників у сфері споживчої кооперації. Наприкінці 1918 року члени “Дніпросоюзу” відчули під ногами “твердий ґрунт”, що проявився у остаточному налагодженні та вдосконаленні роботи адміністративного апарату і з’ясуванні основних напрямків роботи. Це уможливило подальше вдосконалення діяльності “Дніпросоюзу” та поширення його впливу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ У 20-их рр. ХХ століття, в часи бурхливого розвитку кооперації в умовах нової економічної політики радянської влади, Київський губсоюз часто називали його старою назвою – “Дніпросоюз”. Див.: *Фареній І.* “Національний український трест”. З нагоди 85-річчя створення Дніпровського союзу споживчих товариств // *Український селянин*: Зб. наук. праць / Інститут історії України НАНУ; Черкаський державний університет. – Черкаси, 2002. – Вип. 4. – С. 109; Центральный державный архив громадських об’єднань України. – Ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України). – Оп. 20. – Спр. 374. – Арк. 153 зв.
- ² *Сіденко С. Г., Лепехов М. Д., Майборода Ф. М., Опельбаум Ш. В., Матковський О. С.* Споживча кооперація України. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1965. – 192 с.; *Морозов Л. Ф.* От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации. – Москва: Мысль, 1969. – 240 с.; *Ганжа І. Х.* Кооперація // *Радянська енциклопедія історії України* / А. Д. Скаба (відпов. ред.), Б. М. Бабій, С. М. Бібіков та ін. – Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1970. – Т. 2: Державін – Лестригони. – С. 469-470; *Климов А.* Потребительская кооперация в системе развитого социализма. – Москва: Экономика, 1980. – 320 с.; *Вахитов К. И.* Потребительская кооперация СССР: Учебник для кооп. техникумов. – 2-е изд., перераб. – Москва: Экономика, 1985. – 136 с. та ін.
- ³ *Бородаєвський С. В.* Споживча кооперація // *Історія кооперації*. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. 319-323.
- ⁴ *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
- ⁵ Дніпросоюз // *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина. Перевидання в Україні / Гол. ред. В. Кубійович. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 547; *Жук А.* Кооперативна преса // *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина. Перевидання в Україні / Гол. ред. В. Кубійович. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1122-1124; *Витанович І., Голубничий В.* Кооперація // *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина. Перевидання в Україні / Гол. ред. В. Кубійович. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1124-1129 та ін.
- ⁶ *Аліман М.* Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина ХІХ ст. – 1930 рр.) // *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти*. – Київ, 1996. – С. 77–86.
- ⁷ *Марочко В.* Взаємини кооперації з політичними партіями в Україні (1917-1920 рр.) // *Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти: Збірник статей*. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 17–38.
- ⁸ *Фареній І. А.* Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): Автореф. дис. [...] канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.; *Фареній І. А.* “Національний український трест”. З нагоди 85-річчя створення Дніпровського союзу споживчих товариств // *Український селянин*: Зб. наук. праць / Інститут історії України НАНУ; Черкаський державний університет. – Черкаси, 2002. – Вип. 4. – С. 100-110; *Фареній І. А.* Кооперативний рух і проблеми національно-культурного розвитку // *Віче*. – 1998. – Листопад. – № 11(80). – С. 135-143.
- ⁹ *Гай-Нижник П.* Зародження і занепад української кооперації (кінець ХІХ ст. – 1920 р.) // *Київська старовина*. – 2003. – № 6. – С. 87-93. [Електронний режим]. – Режим доступу: <http://www.hai-puzhnyk.in.ua/doc/58doc.php>.
- ¹⁰ *Кудлай О. Б.* Дніпровський союз споживчих товариств. Дніпросоюз // *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 2: Г–Д. –

С. 412. [Електронний режим]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/index.php?l=EHU&ver=bvar=Dniprovsky_soyuz.

¹¹ *Лисенко О. В.* Генеза ідеологічних та політичних пріоритетів східноукраїнського національного руху у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 11-20. [Електронний режим]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/xix/14/3.pdf>; *Лисенко О. В.* Внутрішньо- та зовнішньополітичні пріоритети українців на початку XX ст. // Там само. – 2009. – Вип. 16. – С. 336-347. [Електронний режим]. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/xix/xix_2009_16/25.pdf.

¹² *Гелей С.* Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – 584 с.; *Гелей С.* Від національної ідеї до державності. Вибрані статті з історії України, політології, теорії та історії кооперації. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2011. – 738 с.

¹³ *Сова А. О.* Культурно-просвітня діяльність “Дніпросоюзу” // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 2010. – Вип. 9. – С. 135-149. – (Серія “Гуманітарні науки”); *Сова А. О., Михальський Ю. В.* Генеза української національної кооперації Наддніпрянщини (на прикладі “Дніпросоюзу”): історико-ідеологічний аспект // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Відп. ред. І. Копич, заст. відп. ред. А. Сова. – Львів, 2011 (Вісник Львівської комерційної академії. Серія “Гуманітарні науки”. – Вип. 10). – С. 250-263; *Сова А.* Економічна та культурно-просвітницька діяльність „Дніпросоюзу” у 1918 р. // Міжнародний кооперативний рух: генезис та тенденції сучасного розвитку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16-17 лютого 2012 р. – Полтава: ПУЕТ, 2012. – С. 370-378.

¹⁴ *Пастушенко Р.* “Дніпросоюз” – Центральна спілка споживчої кооперації Наддніпрянської України в 1917-1919 рр. // Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей (кер. авт. кол.) та ін. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 151-167.

¹⁵ Київські події і діяльність Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1-2. – С. 36.

¹⁶ Див.: *Сова А.* Культурно-просвітня діяльність „Дніпросоюзу” // Вісник Львівської комерційної академії / Ред. С. Гелей. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2010. – Вип. 9. – С. 135-149. – (Серія „Гуманітарні науки”).

¹⁷ *Сова А., Михальський Ю.* Генеза української національної кооперації Наддніпрянщини (на прикладі „Дніпросоюзу”): історико-ідеологічний аспект // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Відп. ред. І. Копич, заст. відп. ред. А. Сова // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2011. – Вип. 10. – С. 257. – (Серія „Гуманітарні науки”).

¹⁸ *Андрієнко С.* Дніпровський Союз Споживчих Союзів України. – С. 90.

¹⁹ *Сова А., Михальський Ю.* Генеза української національної кооперації Наддніпрянщини (на прикладі „Дніпросоюзу”): історико-ідеологічний аспект. – С. 257.

²⁰ Власні промислові підприємства Дніпровського Союзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 квітня. – № 3-4. – С. 38.

²¹ *Андрієнко С.* Дніпровський Союз Споживчих Союзів України. – С. 90.

²² Новий кооперативний часопис // Комашня. Кооперативний тижневик. – Київ, 1918. – № 2-3. – 1 (14) березня. – С. 71.

²³ Від контори „Кооперативної Зорі” // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1-2. – С. 1; Редакція. До товаришів-читачів // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1-2. – С. 2-3.

²⁴ Од редакції // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1-2. – С. 1.

²⁵ Кооперативний з’їзд // Комашня. Кооперативний тижневик. – Київ, 1918. – № 4-6. – 1 (14) квітня. – С. 133; *Сова А.* Економічна та культурно-просвітницька діяльність „Дніпросоюзу” у 1918 р. // Міжнародний кооперативний рух: генезис та тенденції сучасного розвитку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16-17 лютого 2012 р. – Полтава: ПУЕТ, 2012. – С. 371.

²⁶ Там само.

²⁷ Всеукраїнський з'їзд споживчих союзів у Києві 20-22 Квітня // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 квітня. – № 3-4. – С. 12.

²⁸ Там само. – С. 12-13.

²⁹ Коліух Д. Дніпросоюз – союз союзів // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 25 червня. – № 7-8. – С. 9-10.

³⁰ Аліман М., Бабенко С., Гелей С. та ін. Історія споживчої кооперації України. – С. 153.

³¹ Всеукраїнський з'їзд споживчих союзів в Києві 20-22 Квітня. (Закінчення) // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 травня. – № 5. – С. 19.

³² Варавва О. Перетворення Дніпросоюзу з Союзу товариств у Союз Союзів України // Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу. План книги і редакція А. Харченка. – Київ: Видавництво Дніпросоюзу, 1920. – С. 35; Резолюції Всеукраїнського З'їзду Споживчих Союзів. З приводу доповіді Д. Коліуха // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 квітня. – № 3-4. – С. 25-26.

³³ Резолюції Всеукраїнського З'їзду Споживчих Союзів. З приводу доповіді В. О. Галевича „Кооперативне виробництво” // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 квітня. – № 3-4. – С. 27-29.

³⁴ Цит. за: Аліман М., Бабенко С., Гелей С. та ін. Історія споживчої кооперації України. – С. 157.

³⁵ Резолюції Всеукраїнського З'їзду Споживчих Союзів. З приводу доповіді С. Філіпповича „Про фінансові справи” // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 квітня. – № 3-4. – С. 29-30.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 228. – Арк. 2; Винниченко В. Відродження нації. – Київ-Відень, 1920. – Ч. II. – С. 244-252; Чотири універсали Української Центральної Ради // Золоті роковини. До 50-річчя Великої Української національної революції та відновлення української державності. 1917-1967 // Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Нью-Йорк, 1967. – С. 9-18; Чотири універсали / Упорядник В. Конашевич. – Львів, 1990. – Вип. I. – С. 13-16. – (Серія „Сторінки історії”).

³⁷ Аліман М., Бабенко С., Гелей С. та ін. Історія споживчої кооперації України. – С. 157.

³⁸ Резолюції Всеукраїнського З'їзду Споживчих Союзів. Про заснування Державного Хлібного Бюро // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 квітня. – № 3-4. – С. 30-31.

³⁹ Іван Фещенко-Чопівський – політичний діяч, учений-металознавець. На початку Першої світової війни повернувся до Києва, де продовжував займатися викладацькою і науковою роботою. Зі студентських років член „Просвіти”, „Української громади”. Депутат від партії до Київської міської думи. У 1917 році як голова Київської губерніяльної ради увійшов до Української Центральної Ради, член Малої Ради. У 1918 році керівник промислового департаменту Генерального Секретаріату промисловості та торгівлі. З березня 1918 року – генеральний секретар промисловості і торгівлі в уряді В. Голубовича. Після гетьманського перевороту заарештований та ув'язнений. З приходом до влади Директорії УНР – заступник міністра народного господарства, з лютого 1919 року – міністр господарства в уряді С. Остапенка. У кінці листопада 1918 року разом з К. Мацієвичем, В. Прокоповичем, А. Марголіним направлений до Одеси і Ясс (Румунія) для ведення переговорів з представниками Антанти, але Директорія УНР відкликала цю дипломатичну місію. Докладніше див.: Див.: Романів О. Творець кризи та української державності // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці: Зб. нарисів / Упоряд. і передм. О. Романчука. – Львів, 1992. – С. 260-276; Дмитерко О. Фещенко-Чопівський Іван // Довідник з історії України / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. – Київ: Генеза, 1999. – Т. 3 (Р-Я). – С. 501-502; Іван Фещенко-Чопівський // Українські кооператори (Історичні нариси). У 3-х кн. / За ред. С. Гелея. – Львів, 2001. – Кн. 2. – С. 189-199.

⁴⁰ Всеукраїнський з'їзд споживчих союзів у Києві 20-22 Квітня // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 30 квітня. – № 3-4. – С. 14-15.

⁴¹ Варавва О. Перетворення Дніпросоюзу з Союзу товариств у Союз Союзів України. – С. 38.

-
- ⁴² Статут Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України. – Київ: Друкарня „Дніпросоюзу”, 1918. – 24 с.
- ⁴³ *Аліман М., Бабенко С., Гелей С.* та ін. Історія споживчої кооперації України. – С. 153-154.
- ⁴⁴ Статут Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України. – С. 3.
- ⁴⁵ Там само. – С. 3-5.
- ⁴⁶ *Бородаєвський С.* Історія кооперації. – С. 322; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. – С. 226.
- ⁴⁷ *Варавва О.* Перетворення Дніпросоюзу з Союзу товариств у Союз Союзів України. – С. 38.
- ⁴⁸ Там само. – С. 39.
- ⁴⁹ “Протофіс” – союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства – російська політична організація, створена в Києві 15-18 травня 1918 року. Керівні діячі – Н. фон Дітмар, граф А. Бобринський, князь А. Голіцин. Ухвалила підтримати владу гетьмана П. Скоропадського, за умови проведення проросійської політики. Припинила діяльність після повалення Гетьманату. На короткий час відновилася у період перебування в Києві військ А. Денікіна.
- ⁵⁰ *Варавва О.* Перетворення Дніпросоюзу з Союзу товариств у Союз Союзів України. – С. 40.
- ⁵¹ Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – С. 66.
- ⁵² *Сова А.* Економічна та культурно-просвітницька діяльність „Дніпросоюзу” у 1918 р. – С. 373.
- ⁵³ Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9-12. – С. 12.
- ⁵⁴ Там само. – С. 14.
- ⁵⁵ Там само. – С. 15.
- ⁵⁶ *Марочко В.* Взаємини кооперації з політичними партіями в Україні (1917-1920 рр.) // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти: Рбірник статей. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 29.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 23. – Арк. 4; Директорія, Рада Народніх Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1919 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах. 3-х частинах. – Т. 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 461.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 16.
- ⁵⁹ *Сербиненко А.* Українська споживча кооперація і центральний споживчий союз (Дніпровський союз споживчих союзів України „Дніпросоюз”). – Відень: Видання “Дніпросоюзу”, 1919. – С. 8.